

ДО ПРОБЛЕМИ СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ ТРАДИЦІЙНИМ СУСПІЛЬСТВОМ (XIX–XX СТ.): «МАГІЯ ПЕРШОГО ДНЯ» У СЛОВ'ЯНСЬКИХ УЯВЛЕННЯХ

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

У статті розглядається поширений мотив “магії першого дня” в системі сприйняття часу традиційним суспільством у XIX–XX ст. на прикладі східних слов'ян на матеріалах фольклорних творів.

The widespread reason of “magic of the first day” in the system of perception of time by traditional society in the XIX–XX item on the example of east slaves on materials of folk-lore works is examined in the article.

Людина не народжується з відчуттям часу. Її часові, як і просторові поняття, завжди визначаються тим культурно-історичним середовищем, до якого вона належить. Можна говорити, що усвідомлення часу виступає своєрідним лакмусовим папірцем, який відображає

специфіку епохи чи цивілізації. За словами відомого історика ментальності А.Я. Гуревича, у розумінні часу втілюється пов'язане з ним світосприйняття епохи, поведінка людей, їхня свідомість, ставлення до речей [1,103].

Саме сприйняття часу найбільш швидко й виразно реагує на глибинні господарські, соціальні, культурні, ментальні зміни, що відбуваються в суспільстві. Дослідження особливостей духовного виміру будь-якої цивілізації неможливе без розгляду категорії часу, усвідомлення її даною цивілізацією. Дослідження ж особливостей сприйняття часу конкретно культурно-історичною спільністю, у свою чергу, неможливе без звернення до тих світоглядних і ментально-ціннісних орієнтирів, які лежали в її підмурівку. Усвідомлення часу, ставлення до нього, оперування часовими категоріями виступає як важлива складова соціально-психологічної картини світу представника культурного середовища, що досліджується.

Вивчення різних аспектів сприйняття часу в традиційній культурі східних слов'ян дає змогу відтворювати більш цілісну картину духовного життя та обрядової практики. Окремі сюжети традиційної темпоральності розглядалися нами в попередніх публікаціях [2]. У цій статті предметом нашої уваги стане поширене і по сьогодні у всіх народів уявлення про особливу семантику початкових моментів часових відрізків – так звана „магія першого дня”.

Дане питання принагідно розглядалося в класичних дослідженнях слов'янської традиційної культури. В контексті майнових табу у реліктах первісної культури воно стало предметом вивчення Д.К. Зеленіним [3] [4]. При дослідженні народної демонології цього питання торкається Н.А. Кринична [5]. Так чи інакше даного аспекту часових уявлень торкаються й інші автори. Проте слід відзначити, що цей мотив, як загалом і специфіка сприйняття часу традиційним суспільством, не став предметом спеціального дослідження у вітчизняній історичній та етнологічній науках.

Уявлення про те, що перші дні окремих відрізків часу, особливо року, меншою мірою – місяця, тижня, здатні визначати собою семантичну наповненість подальших днів даного періоду, є одним із найбільш стійких та поширених серед всіх народів. Це так звана “магія почину”, або “магія першого дня”. За уявленнями слов'ян для того, щоб забезпечити щастя, лад у родині, достаток протягом, скажімо, року, необхідно в перший день його дотримуватися певних вербальних, актових, майнових табу, ритуалів, обрядів. Найбільш яскраво “магія першого дня” простежується в новорічній обрядовості.

Здавна і понині Новий рік вважається найважливішим святом. За святковим столом збиралися всі родичі – “велика сім'я”, що об'єднувала декілька поколінь. У цьому втілюється прагнення людини цілий рік проводити в колі найближчих і найдорожчих людей. Щедрість новорічного столу символізувала прагнення селянина до такого ж добробуту протягом року. На Новий рік не можна було лаятися, сперечатися, карати дітей – свято повинне пройти під знаком гарного настрою, щоб не було сварок протягом року. До свята намагалися повернути всі борги. На Херсонщині в день Нового року ні в якому разі нічого не давати з дому і не позичали – увесь рік у боргах пройде [6,87]. На Закарпатті вірили, що гарний настрій в цей день супроводжуватиме людину протягом всього року [7, Оп.1, Од. зб. 51-Є, арк.9]. З “магією першого дня” пов'язаний і звичай ворожіння на Новий рік – вірили, що в такий час можна відкрити завісу над майбутнім, а результати таких ворожінь обов'язково збудуться [8,274]. Розпочинався новий рік, а будь-що нове породжує надію на добро, на щастя. Це втілювалося в традиційному новорічному привітанні: “З Новим роком, з новим щастям”. Д.К. Зеленін писав, що новорічне щастя – ще нове, молоде, воно щойно народилося, а тому потребує для свого збереження та закріплення за допомогою заклинань, привітань, обрядів [4,46]. Це щастя потрібно було задобрити, не злякати злим словом або необережною дією. Тому весь день Нового року і проходив у розвагах і застіллі. В цей день не можна було давати щось зі свого дому і господарства, оскільки вірили, що разом з річчю можна було віддати й нове, новонароджене щастя [4,47].

Землеробський характер цивілізації визначив і новорічні обрядові страви, поширені у слов'ян. Серед продуктів харчування, які використовувалися в новорічній обрядовості, найчастіше натрапляємо на кутю, яйця, млинці. Кутя, яку готували з зерна, була основною різдвяною стравою. Зерно традиційно вважалося символом достатку й багатства, тому за імітаційною магією вживання зерна на початку року мало забезпечити достаток протягом його. Зерно є також елементом схеми вічного кругообігу “сім'я – рослина – сім'я”, що символізує собою безкінечність життя, постійне відродження всупереч смерті.

Аналогічні повір'я супроводжують і свято масляної яка, згідно з численними дослідженнями, в минулому, коли рік розпочинали навесні, виконувала функції новорічних. Саме цим можна пояснити багатство столу на масляну – “за магією першого дня” такий достаток мав був забезпечити таку ж щедрість столу протягом усього року. Про особливий характер масляної свідчить і зафіксоване на Смоленщині повір'я, що одружені на масляну житимуть щасливо [9,34]. Ще одним доказом вище сказаного може слугувати повідомлення Ю.Г. Крачковського з Півночі Росії. “Первые четыре дня марта, по мнению некоторых крестьян, изображают общее состояние погоды всего года: 1 марта представляет собой как бы весну, 2 марта – лето, 3 марта – осень и 4 марта – зиму. Каковы эти дни, такова будет и соответствующая им пора года” [10,89-90]. Цим пояснюється особливе ставлення в народі до березневого нового місяця. Рік починався на новому місяці в березні, і тільки пізніше, з поширенням книжної традиції, початок року закріпився за 1 березня. Доказом цього може слугувати повір'я, зафіксоване серед населення Ярославської губ.: “Увидевший с правой стороны первое мартовское светило получает в текущем году счастье: девица выйдет замуж, молодец непременно женится” [11,138]. Про особливе вшанування нашими предками березневого нового місяця знаходимо і в “Стоглаві” [12,266]. Гіпотези про початок року в слов'янській культурі в березні дотримується більшість сучасних дослідників.

Подібні вірування існували й навколо народження нового місяця. Про святкування цього слов'янами в давнину знаходимо в “Стоглаві”: “...еже есть первый день коегождо месяца, паче же Марта месяца празднование велие торжественно сотворяюще...” і далі: “...вжигания огнища на новые месяцы...” [12,266]. На Закарпатті день, коли народжувався новий місяць, називали “порожнім” [7, Оп.1, Од. зб. 429, арк.108], тобто “праздним”, “святковим”. Заборона працювати в цей день (як і в день народження нового року) характерна і для інших регіонів. “Всякие посевы на молодой не дают хороших плодов, они только “мыладутся” т.е. постоянно обильно цветут” [13,218]. “На молодыку нельзя на огороде чего-либо садить – уродит много, но ничего не созреет и останется молодым” [14,4]. “На молодыку нїззя солити помідори, огірки, яблука заливати. Пройде 2–3 дні – тоді можна” [15,235].

На молодому місяці ворожили, вірили також, що сні в таку ніч обов'язково збуваються. Вважалося, що поява на небі молодика автоматично підсилює магічну силу слова [4,29]. Тому до нього зверталися з проханням про здоров'я: “Месяце на нове, нам на здорове, врагам на безголове” [16, Оп.1, Од. зб. 180, арк.54], “Місяць на небі, заїць у дебрї, а струг у воді. Коли всі вони втрїох зїйдуться, то аби тоді мала моці хороба лише”, “Молодиче-молдиче, поздоровляю тебе з нове, а мені щастя і здоров'я” [16, Оп.1, Од. зб. 180, арк.74], “Твої ріжки вгору, а мені здоров'я в руки й ноги” [17,233]. У Білорусі в молодика просили щастя й достатку: “Маладзичок младаый, рог залатый, дай нам способ и раду до жицця, сабе на прыбыток, а нам – на спасение” [18,191]. Вірили також, що на молодика гроші в борг не можна ні давати, ні брати [19,219]. Намагалися також не ходити в ці дні з порожнім гаманцем – весь місяць порожнім буде [20,145]. На Житомирщині говорили: “Щоб гроші були – побачиш молодика, побрязкай в кишені, а ще й поплюй на копійку, та й у кишеню, щоб зав'язувалося, як в'яжеться місяць, щоб гроші зав'язувались, прибували...” [21,4]. За “магією подібного” ріст місяця мав в цьому випадку викликати зростання достатку.

На молодому місяці, як вірили наші предки, потрібно було починати важливі справи. На Поділлі вірили, що одружені на новому місяці житимуть в щасті та злагоді все життя [22,102].

На молодика радили починати будувати хату, “щоб жили молоді добре у хаті” [23,87]. Існувало переконання, що людина, або тварина, що народилася на новому місяці, буде здорова, сильна, довговічна і навіть в старості матиме вигляд молодої [22,102]. Вірили також, що сні на новому місяці збуваються і віщують майбутню долю [7, Оп.2, Спр. 384, арк.206]. На Станіславщині записано: “Як дівка перший раз побачить новий місяць і скаже: “Місяцю новий, князю молодий, приснився який”, та візьме з-під лівої ноги грудку землі і сховає в пазуху, то вночі присниться її майбутній муж” [16, Оп.1, Спр. 326, арк.9].

Багато схожого знаходимо і в повір'ях стосовно понеділка. Д.К. Зеленін писав: те, що день Нового року для всього року, те ж і понеділок для всього тижня [4,55]. Погода в цей день визначала погоду всього тижня. У Західній Україні вірили, що дощ в понеділок віщує дощову погоду протягом наступних днів [7, Оп.1, Спр. 51-Є, арк.8]. В понеділок не радили позичати щось з хати – чи то речі, чи то гроші – “чтоб с лёгкого денька понедельника деньги не таяли, как воск...” [24,170] В цей день не робили нічого важливого – можливо, щоб не переобтяжувати нове “тижневе” щастя, яке народилося.

Про особливе ставлення до перших днів часових відрізків свідчить також той факт, що народна уява пов'язувала з ними активізацію надприродних сил та явищ. Особливо чарівною уважалася ніч під Новий рік. Саме в цю ніч ворожили і результати таких ворожінь визнавалися такими, що обов'язково справджуються. В цю ніч активізується нечисть, відьми крадуть місяць, а в землі горять гроші. А. Онищук повідомляє: “Зеленці вірять, що в ніч з Меланії на Василя вода в криницях перетворюється на вино, всі звірі говорять, а піч іде в танець” [25,23]. В Галичині також зафіксовано повір'я, що на Різдво вода перетворюється на вино [26,142]. “Якби хто трапив на таку годину, то набрав би вино замість води” [16, Оп.1, Спр. 143, арк.30]. На Житомирщині ж вірили, що така метаморфоза з водою мала місце на Новий рік [7, Оп.2, Спр. 384, арк.258]. В повідомленнях іншого інформатора знаходимо, що вода на вино перетворюється на Хрещення: “Один раз дівка уличила таку минуту і принесла два відра вина” [27,159]. Серед українських матеріалів знаходимо численні повір'я про те, що в ці дні велика рогата худоба, переважно воли, отримує можливість говорити між собою, але слухати ці розмови небезпечно. Розмови ці відбуваються, за даними інформаторів, або в ніч під новий рік [7, Оп.2, Спр. 957, арк.27], або перед Різдвом [28,205].

Періодами активізації нечистої сили визнавалися і періоди народження нового місяця. Демонічні персонажі вночі діють під світловою егідою місяця. Місяць для них те ж, що сонце для живих. Місяць – світило потойбіччя. Тому й активізуються демонологічні персонажі залежно від положення місяця на небі, а особливо на “молодика”, коли вони святкують народження свого світила. В Україні “каждый месяц в новолуние утопленники приплывают к тому месту, где кто утонул, и купаются при лунном свете” [29, 209]. У цей час взагалі не радили ходити близько біля води [30, 62]. На Новому місяці активізуються відьми. У М. Номиса знаходимо: “Як місяць в серп, то чарівниці йдуть на границі” [31, 47]. В.М. Гнатюк підтверджує: “Кожного нового місяця сходять си упирі і відьми на свій сейм” [32, 105]. Положення місяця на небі могло впливати й на зовнішній вигляд міфологічного персонажу. С.В. Максимов повідомляє: “Никогда не умирая, тем не менее, на перемене луны водяные цари изменяются: на молодом месяце они и сами молоды, а на ущербе превращаются в стариков” [33, 321].

Чимало народних свят язичницького походження, які мають стосунок до контактів з ірраціональним світом, прив'язувалися до понеділка. Можна назвати хоча б Чистий понеділок, з яким в Україні пов'язані численні звичаї та обряди, що стосуються нечистої сили. В понеділок на Троїцькому тижні в Україні святкують проводи покійних, а в перший понеділок Петрівки – проводи русалок. За словами дослідника XIX ст., “понеделник посвящался нашими предками-язычниками темным силам природы – ведьмам, русалкам, душам мертвых – т.е. царству смерти, тьмы, холода” [34, 20].

Обряди “магії першого дня” поширювалися не лише на перші дні календарних відрізків часу. “Магію почину”, покликану забезпечити успіх роботи, що започатковується, зустрічаємо на старті важливих сезонних робіт. Такими є перший день оранки, сівби, косовиці, жнив, молотіння, вигону худоби на пасовисько (на “юрову росу”), перший день виходу на риболовлю рибалками. Так, при виході на першу риболовлю навесні російські рибалки, намагаючись залучитися підтримкою водяника, виливали у воду олію, іноді вбивали коня зі словами: “Вот тебе, дедушка, гостинец!” [35,36]. При виході вперше в поле у східних слов’ян було заведено класти на землю хліб [36,55]. Це був подарунок душам предків, весні й одночасно – пожертва. Саме хліб повинен був бути основною жертвою землі – хліб, який вона породила і який повинна була породити знову. З хлібом виїжджали в перший раз орати, кришили його і разом із зерном кидали у землю. В Україні, скажімо, вважалося поганою прикметою в перший день сівби зустріти по дорозі на поле квола людину або жінку [37,ХІІ]. В такий день також ні в якому разі не можна було щось позичати [7, Оп.2, Спр. 384, арк.158], а особливо – зерно [38,146]. Такі обряди були покликані забезпечити щасливе продовження, успішне виконання започаткованого діла.

Розглянуті нами уявлення уможливають констатувати, що система традиційних уявлень, у тому числі й міфологічних, має яскраво виражений утилітарний характер. Їхнє тривале побутування було визначене бажанням селянина забезпечити максимальному сприянню з боку вищих сил успішності повсякденних справ. Важливим у цьому контексті було рахуватися з якістю часу, котрий розглядався як категорія опредмечена і, в більшості випадків, надприродна. Це змушувало застосовувати дані переконання у щоденному житті, особливо при започаткуванні важливих справ, а також на початку визначних відрізків часу. Відповідно, “магію першого дня” слід розглядати як мотив “першочасу”, “часу творення”, який нечітко простежується в численних обрядах. Це період творення, народження нової якості часу. Від обрядів, якими це народження супроводжується, залежить його подальший хід. В народних уявленнях категорії нового й першого лежать у єдиній площині – всі явища, дії, вчинки, які здійснюються вперше в новий відрізок часу, набувають вищого семіотичного статусу. Перше в цьому разі набуває не нумерологічного, а якісного змісту – йому приписують особливі властивості, завдяки яким воно виділяється із загальної маси й набуває рис сакрального.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984.
2. Ковальков О.Л. Семантика часових відрізків в східнослов’янській дохристиянській міфології // Духовність українства. – В.4. – Житомир, 2002. – С.80–86.; Ковальков О.Л. Язичницьке усвідомлення часу і ментальність традиційного суспільства // Український селянин. – В.6. – Черкаси, 2003. – С.36–38.; Ковальков О.Л. Обрядовий час в системі міфологічних уявлень традиційного суспільства (на прикладі українського селянства) // Український селянин. – В.7. – Черкаси, 2004 – С.28–30.; Ковальков О.Л. Віра в фатальну годину в системі традиційних часових уявлень східних слов’ян (на матеріалах українського фольклору) // Духовність українства. – В.7. – Житомир, 2004. – С. 44–48.; Ковальков О.Л. Уособлення добових періодів як персонажі східнослов’янської демонології // Україна і Росія: досвід історичних зв’язків та перспективи співробітництва. – Кривий Ріг, 2004. – С.293–299.
3. Зеленин Д.К. Имущественные запреты как пережиток первобытного коммунизма. – Л., 1934.
4. Зеленин Д.К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Запреты в домашней жизни. – М., 1929. – 166 с.
5. Криничная Н.А. Русская народная мифологическая проза. Истоки и полисемантизм образов. – Т.1–2. – СПб., 2001
6. Чернявская А.С. Обряды и песни с. Белозёрки Херсонской губ. // Сборник ХИФО. – Т.5. – В.1. – Харьков, 1895.
7. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) НАНУ ім. М. Рильського. Відділ рукописів. – Ф.14-3. Фольклорно-етнографічні матеріали. Збірники.
8. Сахаров И.П. Сказания русского народа. – СПб., 1841. – Т. 1.
9. Кошелев Я.Р. Весенне-летние народные праздники на Смоленщине. – Смоленск: Издательство СГПУ, 2001.

10. Крачковский Ю.Ф. Быт западнорусского селянина. – М., 1874.
11. Костоловский И. Некоторые обряды, приметы и поверья Еремейцевской волости Рыбинского уезда Ярославской губ. // ЭО. – 1901. – №3. – С.129–139.
12. Стоглав. – СПб., 1863.
13. Дикарев М. Народний календар Валуйського повіту, Борисівська волость Воронежської губ. // МУРЕ. – Т.6. – Львів, 1903. – С.113–224.
14. Ястребов В.Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губ. – Одесса, 1894.
15. Муравський шлях-97: Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції по селах Богодухівського, Валківського, Краснокутського та Нововодолазького районів Харківської обл. – Харків: ХДІК, 1998.
16. ІМФЕ. – Ф.28-3.В.М. Гнатюк. Збірники.
17. Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья / Ред. кол. В.К. Бондарчик. – Минск: Наука и техника, 1987.
18. Янчук Н. По Минской губ. (Заметки из поездки 1886 г.) // Сборник сведений для изучения быта крестьянского населения России. – В.1. – М., 1889. – С.180–221.
19. Никифоровский Н.Я. Простонародные приметы и поверья, обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах, собранные в Витебской Белоруссии. – Витебск, 1897.
20. Шапов А.П. Исторические очерки первобытного миросозерцания и суеверия // Сочинения. – Т.1. – СПб., 1906.
21. Кравченко В. Звичаї в с. Забрідді та по деяких інших недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. – Житомир, 1920.
22. Данильченко Н. Народные верования, суеверия и предрассудки, записанные во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губ. // Этнографические сведения о Подольской губ. – В.1. – Камянец-Подольск, 1864.
23. Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. – В.1 Київське Полісся. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1997.
24. Ефименко П.С. Материалы по этнографии русского населения Архангельской губ. // Известия ИОЛЕАЭ. – М., 1878.
25. Онищук А. Народний календар. Звичаї і повір'я, прив'язані до поодиноких днів у році. Записано в 1907-1908 рр. у с. Зелениці Наддніпрянського повіту // МУЕ. – Т.15. – Львів, 1912. – С. 1–61.
26. Лепкий Д. Вода в людській вірі // Зоря. – 1888. – №8-9. – №8 – С.140-143.; №9 – С. 159–160.
27. Манжура И.И. Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. – Харьков, 1890.
28. Гнатюк В.М. Галицько-руські народні легенди. Ч.1-2 // ЕЗ. – Т.12. – Львів, 1902.
29. Иванов В.В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губ. // Сборник ХИФО. – Т.10. – Харьков, 1907.
30. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО, Юго-западный отдел. – СПб., 1871-1877. – Т.1.
31. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. – СПб., 1864.
32. Гнатюк В.М. Знадоба до української демонології. Т.1 // ЕЗ. – Т.33. – Львів, 1912.
33. Максимов С.В. Куль хлеба. Нечистая, неведомая, крестная сила. – СПб., 1873.
34. Балов В.А. Понельничанье. Историко-этнографический очерк // ЖС. – 1901. – №1. – С.120–124.
35. Петрушевич А.С. Общерусский дневник церковных, народных, семейных праздников, примет и гаданий. – Львов, 1865.
36. Очерки демонологии малороссиян // Москвитянин. – 1842. – № 11–12.
37. Сербов И.А. Белорусы-сакуны: краткий этнографический очерк // Сборник ОРЯС ИАН. – Т.94. – В.1. – Пг., 1915.
38. Милорадович В.П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губ. (записанные в 1888–1895 гг.) – Х., 1897.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: сприйняття часу в традиційній слов'янській культурі.